

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԺԱՅՈՒՓՈՐ ԴԱՄԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՈՈՏ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրարտական դամբարանները պահված են Ուրարտուի վրադնչրած տարածքով մեկ (տես քարտեզը): Բազմաթիվ նմանություններով հանդերձ՝ այդ դամբարանները իրենց ձևերով, չափերով ու հարդարանքով հաճախ տարբերվում են միմյանցից:

Մեծ թվով վիթխարակերտ դամբարաններ են հայտնաբերված Վանում: Այդ դամբարանները փորված են Վանի վիթխարի ժայռի մեջ, մի ժայռ, որի վրա էլ հենց գտնվում է մ. թ. ա. 9-րդ դարում հիմնադրված հզոր միջնաբերդը:

Ըստ երևույթին Վանի ժայռի անմատչելի դիրքն էր պատճառը, որ հենց այստեղ հիմնվեց երկրի մայրաքաղաքը՝ Տուշպան: Ամրոցն այնքան լավ էր պաշտպանված, որ ասուրական ոչ մի բանակ այն գրավել չկարողացավ:

Վանի ժայռի մեջ պատրաստված են ութ տարբեր ժայռափոր կառույցներ:

Ժայռի հարավ-արևմտյան կողմում են, գտնվում հայտնի Խորխորյան քարայրերը («Արգիշթի՝ առաջինի սենյակները»), որոնք բաղկացած են ժայռափոր, միմյանց հետ չհաղորդակցվող երկու ընդարձակ համալիրներից և ավելի փոքր մի քարայրից, որի եզրից երևում է անհանգիստ Վանա լճի ափնեզերքը: Այս քարայրի մոտ գտնվում են մի դատարկ որմնախորշ և Խորխորյան տարեգրության սնպագիր սյուռնակներից ութը*: Հաջորդը Խորխորյան առավել խոշոր քարայրն է, որի մուտքը եզերված է հիշյալ արձանագրությունով: Այս քարայրը բաղկացած է չորս փոքր սենյակներով շրջապատված մի մեծ՝ հիմնական սրահից, որի երեք պատերը հարդարված են պատուհան հիշեցնող երկուսական որմնախորշերով, իսկ չորրորդը՝ մուտքն ամփոփող պատը՝ չորս խորշերով: Այսպիսով, որմնախորշերի ընդհանուր թիվը տասն է: Բոլոր որմնախորշերն էլ ուղղանկյունաձև են: Դիմառաջայ պատի երկու որմնախորշերի հատակին արված են 2—3 սմ խորությամբ երկու փոքրիկ խոռոչներ: Երկու որմնախորշերն էլ շրջանակված են սակավախոր փոսակներով: Սրահի պատերը հարդարված են քառակուսի, կենտրոնում խորացող քանդակներով (լայնքը՝ 31 սմ), որոնք, Բ. Բ. Պիոտրովսկու կարծիքով, կամ լցված են եղել գուլամոր քարերով, կամ ծածկվել են թիթեղով: Կարծիք է հայտնվել նաև, թե այդ փորվածքների մեջ մետաղե ճրագներ են դրվել¹³:

* Այս արձանագրությունը պատմում է Արգիշթի I-ին արքայի թագավորության առաջին տասնեինգամյակում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին:

Դիմառաջայ ձախ անկյունում աստիճաններ են փորված¹⁴: Քարայրի փոքր սենյակները նման են իրար. հյուսիս-արևմտյան սենյակում կան երեք որմնախորշեր և մեկ հոր: Ենթադրվում է, որ վերջինս դեպի ջուրը և կամ դեպի մեծ սենյակի տակ գտնվող երրորդ. Խորխորյան քարայրը տանող անցուղի է եղել¹⁵: Դեպի այս սենյակ տանող մուտքը գտնվում է հիմնական սրահի արևմտյան անկյունում: Այստեղ գտնվող որմնախորշերից երկուսը փորված են մուտքին դիմառաջայ, մյուսը՝ հարավ-արևմտյան պատին: Մեծ սենյակի հետևի պատին կից երկու սենյակներն ունեն չորսական որմնախորշեր՝ երկուսական հետևի պատերին և մեկական՝ կողմնային պատերին: Այս սենյակների հիմնական մուտքերը գտնվում են որմնախորշերից գուրկ պատերի ձախ կողմում: Այստեղ ևս առկա են քառակուսի քանդակներ: Այս երկու սենյակների միջև տարբերությունը միայն կողմնային պատերի որմնախորշերի տեղադրման մեջ է: Այսպես՝ ձախակողմյան սենյակի առաջին որմնախորշը գտնվում է ձախակողմյան պատին և ավելի մոտ է դիմառաջայ պատին, իսկ աջակողմյան որմնախորշը փորված է պատի մեջտեղում: Աջ կողմի սենյակում ձախակողմյան պատի որմնախորշը գտնվում է պատի միջնամասում, իսկ աջակողմյան պատինը ավելի մոտ է առջևի պատին:

Հարավ-արևելյան սենյակը նույնպես չորս որմնախորշ ունի: Այստեղ էլ կարելի է մտնել որմնախորշերից գուրկ պատի ձախ կողմում բացված անցուղով: Քարայրի առաստաղը հարթ է: Մուտքից սկսվող ժայռափոր աստիճանները տանում են ներքև (նկ. 5)¹⁶:

Դեպի Փոքր Խորխորյան քարայր է տանում այժմ գրեթե ամբողջությամբ ավերված մի քարայրի մոտից սկսվող աստիճանաշարը: Քարայրը բաղկացած է մի երկարավուն դահլիճից (երկար՝ 12,68 մ, լայն՝ 2,90 մ, բարձր՝ 2,10 մ), որի հյուսիսային պատն ունի չորս որմնախորշ: Սրանց հատակներն ընդամենը քան սառնամանակով են բարձր դահլիճի հատակից: Որմնախորշերից երեքը գրեթե նույն չափերն ունեն: Ծայր արևելյան որմնախորշը մյուս երեքի նման չէ և ունի մի հարթակ: Դահլիճի մուտքը հարավային պատի արևմտյան կողմից է: Առաստաղը հարթ է (նկ. 6)¹⁷:

Մեծ Խորխորյան քարայրին բնորոշ ուղիղ և հարթ պատերը «խորթ» են այս քարայրի համար: Վերջինս չունի նաև հատակագծի և շինարվեստի այն բարձր որակը, որ բնորոշ է Մեծ քարայրին:

Նավթ-քույու կոչվող ձեռակիրտ քաբայրների խումբը (նկ. 7) տեղադրված է Վանի ժայռի միջին՝ ամենաբարձր մասում, Բսերքսեսի արձանագրությունից ոչ հեռու: Այստեղ ժայռի մեջ փորված է մի մեծ հրապարակ, որին արված է «Սարգուրի 2-րդի շիրիմ» պայմանական անունը¹⁸ և որը բայ է հարավային և արեւելյան կողմերից, սակայն արեւմուտքում և հյուսիսում սահմանափակված է ժայռի ուղղաբերձ կտրվածքներով: Հենց հյուսիսային պատի վրա է գտնվում դեպի անձավախումբ տանող մուտքը:

Քարանձավի ճակատն ունի մեծ որմնախորշի ձև (լայն.՝ 24,90 մ և բարձր.՝ 8,60 մ), իսկ դռան վրա մի պատուհան է բացված: Մուտքի մոտ ժայռը խիստ քայքայված է: Դամբարանի առաջին սրահը զուրկ է որմնախորշերից, ուղղանկյունաձև է (երկար.՝ 12,40—12,42 մ, լայն.՝ 7,27—7,28 մ, բարձր.՝ 7,90 մ), ունի կամարաձև առաստաղ: Պատերի վերին մասում, որտեղից սկսվում է կամարը, կարելի է տեսնել բարձրաքանդակ կիսաշրջաններից կազմված մի ժապավեն: Հատկանշական է այս սենյակի պատերի կատարյալ մշակումը և սրահի անկյունների ճշգրտությունը: Սրահի հյուսիս-արեւելյան երկար պատի վրա բացվում է երկու դուռ, որոնցից մեկը տանում է դեպի ձախակողմյան՝ երկու որմնախորշեր ունեցող սենյակը, մյուսը՝ աջակողմյան, որի լավ հղկված պատերն ունեն բարձրաքանդակներ, որոնք նման են մեծ սրահի քանդակներին: Այս սենյակի հյուսիս-արեւմտյան պատի մեջ փորված է սանդղավանդ ունեցող մի որմնախորշ:

Մեծ դահլիճի կարճ պատերից յուրաքանչյուրն ունի մեկ դուռ: Առաջինը, որ գտնվում է քարանձավի մուտքից ձախ, տանում է դեպի ուղղանկյունաձև մի փոքր սենյակ, իսկ աջակողմյան դուռը՝ դեպի մեկ այլ, կիսավառույց սենյակ¹⁹: Վերջին հանգամանքը Չառլզ Բառնեյն ու Դեվիդ Լանգը բացատրում են Սարգուրի 2-րդ և Ռուսա 1-ին արքաների հանկարծամահությամբ՝ դամբարանն էլ թվագրելով այդ ինքնակալների գահակալության տարիներով²⁰:

Հիշատակված արհեստական հարթակի հյուսիս-արևմտյան պատի մեջ փորված է սենյակների մեկ այլ համալիր, որն անվանված է Իչկալա (նկ. 10): Վերջինիս հատակագիծը տարբերվում է Նավթ-քույու և Խորխորյան անձավների հատակագծերից, քանի որ փոքր սենյակները խմբված են ոչ թե առաջին մեծ դահլիճի, այլ երկու դահլիճների շուրջ:

Առաջին դահլիճը փոքր-ինչ անկանոն ձև ունի (երկար.՝ 9,28—9,38 մ, լայն.՝ 5,49—5,97 մ), առաստաղը կամարաձև է, իսկ երկրորդ՝ ավելի փոքր (6,30 մ x 4,33 մ) ու ցածր սենյակի առաստաղը հարթ է: Առաջին դահլիճին հարում են երկու կողմնային սենյակներ, իսկ երկրորդին՝ երեք սենյակներ, որոնցից երկու կողմնայիններն ունեն հատակից 19 սմ բարձր հարթակներ:

Առանձնապես ուշագրավ է երկրորդ դահլիճին առջևից երբորդ սենյակը: Այն ուղղանկյունաձև է (երկար.՝ 4,80—4,82 մ, լայն.՝ 2,60—2,71 մ) և հյուսիս-արևմտյան

պատի մոտ ունի 0,87 մ բարձրությամբ մի հարթակ, դեպի ուր տանում է երեք աստիճաններ ունեցող սանդուղքը: Հարթակի վրա 1,67 մ երկարությամբ ու 0,88 մ լայնքով կանոնավոր մի փորվածք կա: Ավելի ներքև, արդեն պատի մեջ փորված են 2 սմ տրամագիծ ունեցող անցքեր, որոնց մեջ, ինչպես ենթադրում է Բ. Բ. Պիտտրովսկին, ամրացվել են պատի հարդարանքներ: Նման անցքեր կան նաև երկրորդ մեծ դահլիճում: Իչկալա քարանձավը մյուս քարանձավներից շատ ավելի վատ է պահպանվել. ամենուրեք կան ճեղքվածքներ, և, ինչպես նշում է Բ. Բ. Պիտտրովսկին, քարայրի պատերը ուշագիւր զննելուց հետո միայն կարելի է նկատել, որ դրանք ժամանակին խնամքով տաշվել ու հղկվել են²¹:

Դեպի Նավթ-քույու և Իչկալա տանող հարթակից ներքև գտնվում է մեկ այլ արհեստական քարայր, որը ընդամենը մեկ ոչ ճշգրիտ ուղղանկյունաձև սրահ է (երկար.՝ 3,44—3,71 մ, լայն.՝ 1,92—2,02 մ, բարձր.՝ շուրջ 2 մ): Սրահն ունի երեք խոշոր ու խոր որմնախորշեր: Առաստաղը հարթ է՝ արևելքից արևմուտք աննշան թեքությամբ (նկ. 8)²²:

Նկարագրված այս անձավներից արևելք, դեպի միջնաբերդ տանող Թավրիսյան դարպասների մոտ գտնվում է ժայռափոր սրահների մեկ այլ խումբ, որն ստացել է Մեծ քարայր անունը (նկ. 9): Քարայրի առջև փորված է ընդարձակ հարթակ, դեպի որն իջնում է մի վեհաշուք սանդուղք (աստիճաններից պահպանվել են 25-ը): Քարանձավի ճակատը խնամքով հարթեցված է և ունի խորշաձև քիվ: Ներքևից դեպի քարայրի մուտքն է տանում նաև յոթնաստիճան սանդուղքը²³: Մուտքով կարելի է մտնել մեծ սրահը (երկար.՝ 9,34—9,42 մ, լայն.՝ 6,17—6,18 մ, բարձր.՝ 5,95—5,99 մ), վերջինս հաղորդակցվում է երեք այլ սենյակների հետ, որոնցից երկուսը կողմնային են, իսկ երրորդը գտնվում է գլխավոր մուտքի դիմաց: Արևմտյան կողմնային սենյակի մուտքը տեղադրված է արևելյան պատի հյուսիսային կողմում: Սենյակը երկարավուն է և ձգվում է հյուսիսից դեպի հարավ: Սենյակի հարավային մասում կա մի հարթակ:

Արևելյան սենյակի մուտքը տեղադրված է արևմտյան պատի հարավային կողմում: Սենյակը զուրկ է խորշերից ու հարթակներից: Սենյակներից ամենաուշագրավը հյուսիսայինն է, որի մուտքը գտնվում է հիմնական դռան դիմաց, երկայնական պատի վրա: Սա ուրույն կառուցվածք ունի, ժամանակին վերակառուցվել է և հիմնական սրահի նկատմամբ տեղադրված է թեքությամբ: Սենյակի հարավ-արևմտյան անկյունը հարված է հիմնական սրահի հյուսիսային պատին, իսկ հարավ-արևելյանը տեղադրված է սույն պատից որոշակի հեռավորության վրա: Այս սենյակն իր արևմտյան պատի մոտ ունի բավականին լայն մի հարթակ, դեպի ուր բարձրանում է հարթակին կից փորված եռաստիճան սանդուղքը:

Վանի ժայռի հյուսիսային լանջին եղած միակ՝ արհեստական անձավը (նկ. 11)²⁴ մեկ ընդարձակ սրահ է (երկար.՝ 20,46 մ, լայն.՝ 7,81—7,95 մ, բարձր.՝ 2,53 մ):

Մուտքը տեղադրված է սրահի արևմտյան կողմում և շատ լայն է՝ 8,48 մ: Առաստաղը հարթ է: Հենց այս մուտքը կապմող ժայռի կտրվածքներից արևմտյանի վրա է փորագրված Մինուա Իշպուեինորդու արձանագրությունը*:

Վանի ժայռափոր համալիրներից վերջինը գտնվում է ամրոցի մեջ, «պինապահեստի» մոտ (նկ. 12): Հայտնաբերել է Ա. Ն. Կավակովը 1916 թ.: Դամբարանի մուտքը, որը տալու է 20 քմ տարածքով և 2,55 մ բարձրությամբ քառակուսի մի սրահ, իր աջ անկյունում ներսի կողմից ունի մի փոսիկ, որը թերևս որպես դռան կրընկաքար է ծառայել:

Սրահի ձախակողմյան պատի վրա հատակից բարձր դիրք ունեցող մի մուտք է բացվում դեպի կից, ոչ մեծ երկու սենյակները, որոնցից առաջինը հատակագծում ուղղանկյունաձև է (երկար.՝ 4,76 մ, լայն.՝ 1,42 մ և բարձր.՝ 0,95 մ): Այս սենյակը, որտեղ կարելի է տեղաշարժել միայն սողալով, ունի հարթ առաստաղ, մինչդեռ հաջորդ սենյակի առաստաղը գմբեթաձև է:

Այս սենյակը առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն առաստաղի ունեցած ձևի առումով, այլև նրանով, որ հարևան սենյակի հատակի հարթության մակարդակին համապատասխան բարձրության վրա ունի կտրուք սալաքարի համար: Այդ սալաքարը ծառայել է որպես հատակ սենյակի համար, մինևույն ժամանակ ծածկել է այս սենյակի տակ գտնվող դեպի մեկ այլ, ավելի փոքր խույ (լայն.՝ 1,07 մ, բարձր.՝ 0,85 մ) տանող մուտքը: Ա. Ն. Կավակովի կարծիքով այս անձավը դամբարան է եղել: Զարատապանը դրվել է, թերևս, ներքևի խցում, մինչդեռ Մեծ քարայրում և Նավթ-քույունում քարատապանները կարող էին դրվել միայն բարձր հարթակների վրա²⁵:

Վանի ժայռափոր կառույցների ամենաակնառու առանձնահատկությունն այն է, որ այստեղ կիրառվել է ուղղանկյունաձև հորինվածք: Հատակագծում սուր անկյուններ ունեցող քառանկյուն սենյակներ կան միայն Իչկալա, Նավթ-քույուն, Մեծ Խորխորյան, Փոքր Խորխորյան ու Հյուսիսային քարայրերում:

Մյուս ուշագրավ երևույթը որմնախորշերի առկայությունն է: Գրեթե բոլոր բազմասրահ համալիրներում արտաքին մուտքը տալու է դեպի ավելի փոքր սենյակներով ջրապատված սրահ. միայն Իչկալայում է, որ գոյություն ունի երկրորդ սրահը, որին են միանում երեք փոքր սենյակներ: Ամեն դեպքում այս սրահի ու սրահ կից սենյակների հատակագծերում կրկնվում է Վանի ժայռափոր համալիրների հորինվածքների գլխավոր մտահղացումը: Հատկանշական է, որ այս դամբարանի առաստաղները կա՛մ հարթ են, կա՛մ կամարաձև, ընդ որում կամարաձև առաստաղներով են օժտված գլխավորապես հիմնական սրահները:

Հաջորդ հուշարձանախումբը, որին կցանկանայի անդրադառնալ, Ալթին-թեփեի դամբարանախումբն է: Այն գտնվում է Վանի թագավորության արևմտյան սահ-

մանների մոտ, ներկայիս Երզնկայից ոչ շատ հեռու (տես քարտեզը): Հուշարձանը պեղող հնագետ Թահսին Օզգյուչի կարծիքով, այստեղ հայտնաբերված երեք դամբարանները թվագրվում են Սարգուրի 2-րդի, Ռուսա 1-ինի և Արգիշթի 2-րդի թագավորության տարիներով: Իր շարադրանքում նա պահպանում է 1-ին, 2-րդ և 3-րդ դամբարաններ հաջորդականությունը²⁶:

Թեև Ալթին-թեփեի դամբարանները ժայռափոր չեն, սակայն, քանի որ կառուցված են լայն քարե բեկորներից և օժտված են Վանի ժայռափոր դամբարանների բնորոշ մանրամասերով (ինչպիսին են, օրինակ, կանոնավոր տեղադրված խորշերով ուղղանկյուն սենյակները), դառնում են Վանի ժայռափոր դամբարանների ամենամոտ նմանակները, և դրանց համեմատությունը, բնականաբար, անհրաժեշտություն է դառնում:

Ամենավաղ թվագրություն ունեցող դամբարանը առաջինն է (նկ. 13): Այն կապված է ներքին երեք հավասարաչափ սենյակներից: Դամբարանի մուտքով կարելի է մտնել կենտրոնական սրահը, որի երկու կողմերում տեղադրված են սրահից հավասար հեռավորության վրա գտնվող մեկական սենյակներ:

Կենտրոնական սրահն ունի հյուսիս-արևելք — հարավ-արևմուտք կողմնորոշում: Մտնելով կենտրոնական սրահ՝ դիտողը անմիջապես կտեսնի նրա երկու կողմերում տեղադրված որմնախորշերը, որոնցից ձախակողմյանը ավելի մակերեսային ու լայն է աջակողմյանից, այսինքն՝ համաչափությունն այստեղ թեթևակիորեն խախտված է: Մուտքից աջ ձգվող պատի վրա կա աջակողմյան սենյակ տանող մի դուռ: Այս սենյակը մյուսներից առանձնանում է վերին մասում կտրապող վեց որմնախորշերով: Որմնախորշերից երկուսը տեղադրված են հյուսիս-արևելյան, երկուսը՝ հարավ-արևմտյան, մեկը՝ մուտքի դիմացի պատին (փոքր-ինչ շեղված է դեպի աջ), իսկ վեցերորդը՝ մուտքից աջ (մուտքից դեպի դիմացի պատը նայելու դեպքում):

Որմնախորշերից յուրաքանչյուրը փորված է դամբարանի պատերի եռաշարք շարվածքի միջևամասում (երկրորդ շարք), հենց սալաքարի մեջ:

Ձախակողմյան սենյակի կանոնավոր մուտքը գտնվում է ուղիղ աջակողմյան դռան դիմաց: Այս սենյակն ունի վերևում կտրապող երեք որմնախորշ, որոնցից երկուսը փորված են հարավ-արևմտյան պատին, մինչդեռ երրորդը տեղադրված է հյուսիս-արևելյան պատի հյուսիսային անկյան մոտ:

Գողմնային սենյակի առաստաղները կառուցված են երկշարք քարերով: Զարերն այնպես են մշակված, որ կենտրոնում՝ երկշարք քարերի կցման բարձրակետում, առաստաղը կոնաձև է ստացվել: Սրահի ծածկը այլ կառուցվածք ունի. սենյակի գագաթն ավարտվում է մեկ քարի երկայնքով ձևավորված առաստաղով: Այդ քարը մշակված է այնպես, որ այն լայն կամարի տեսք է ստացել:

Դամբարանի մուտքը փակվել է նախ մի քարասալով, որ տեղադրված է կողմնային պատերի մեջ արված փոսորակներում, և ապա՝ ավելի հոծ մի սալով, որը հենված է եղել մուտքի երկու կողմերում դրված ավելի

* Shu YKH, N 63.

փոքր քարերի վրա: Հատակն ունի քարն հիմք, որի վրա ժամանակի ընթացքում գոյացել է հողի բարակ շերտ:

Դամբարանն արտաքուստ հատակագծում ուղղանկյունաձև է²⁷ և վատ է հարդարված. մասնավորապես, սենյակների առաստաղները կազմող քարերի միջև կան բացվածքներ, որոնք փակված են տարբեր ձևի ու չափերի անմշակ քարերով: Այս դամբարանի վրա եղել է բացօթյա մի կառույց, որը, Թ. Օղգյուշի կարծիքով, հանգույցալի պաշտամունքի հետ առնչվող տաճարի դեր է կատարել²⁸:

Երկրորդ դամբարանը (նկ.14) ավելի պարզ կառուցվածք ունի. կազմված է հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ձգվող գրեթե ուղղանկյունաձև հատակագծով սրահից, որի հետևի պատը վորք-ինչ ավելի երկար է առջևից, որում բացված է դամբարանի մուտքը: Ունի նախամուտք:

Սրահի կողմնային պատերին կան երեք միանման հավասարատարած որմնախորշեր: Մյուս երկու որմնախորշերը գտնվում են մուտքի դիմացի պատին: Դամբարանսրահի որմնախորշերը առանձնահատուկ կառուցվածք ունեն, քանի որ՝ 1. Որմնախորշերն ունեն սալաքարն դարակներ, որոնք որմնախորշերը բաժանում են երկու մասի, ընդ որում առաջացած խորշերից ներքևից միշտ էլ փոքր է վերևից: 2. Ոչ թե որմնախորշերը փորված են պատի առանձին քարերի մեջ, այլ պատը շարելիս թողնվել են դատարկ տարածքներ որմնախորշերի համար (նման կառուցվածք ունեն և հաջորդ՝ Ալթին-թեփեի 3-րդ դամբարանի որմնախորշերը):

Քարն «դարակներ» ունեն կլոր փորվածքներ, որոնք համապատասխանում են դամբարանում հայտնաբերված բրոնզե անոթների հատակների չափերին: Դեպի դամբարան տանող նախասրահի կողմնային երկու պատերում կան մեկական այլ որմնախորշեր, որոնք, սակայն, չունեն դարակներ: Դեպի նախասրահ տանող մուտքը փակված է եղել երկու սալաքարերով, որոնցից առաջինը՝ արտաքինը և ավելի հաստաբետը, հենված է եղել մուտքի եզրերի մոտ շարված քարերի վրա:

Դեպի նախասրահ տանող հաջորդ արգելքը կենտրոնում կամարաձև բացվածքով ավելի բարակ, լավ մշակված սալն է, որը ուղղահայաց դիրքով ագույցվել է նախասրահի պատի երկու կողմերում թողնված և սալաքարի հաստությանը համապատասխանող բացվածքների մեջ: Ընդ որում հենց այս նախամուտքի դռան դիմաց, ընդամենը 1,7 մ հեռավորության վրա է գտնվել առաջին դամբարանի փակ դուռը:

Դամբարանի հատակը քարից է, որի վրա ժամանակի ընթացքում գոյացել է հողի բարակ շերտ: Դամբարանը ծածկված է եղել սալաքարերով: Դամբարանի պատերի քարերը ներսից նրբորեն մշակված են, իսկ արտաքին երեսները փաստորեն անմշակ են թողնված²⁹:

Ալթին-թեփեի երրորդ և ամենաուշ թվագրությունն ունեցող դամբարանը գտնվում է մյուս երկու դամբարաններից դեպի արևմուտք՝ տասնվեց մետր հեռավորության վրա: Այն փորված է բլրի լանջի մեջ և ծածկված է եղել քարերով ու կավի հոծ շերտով (նկ.15):

Այս դամբարանն առաջինի նման ունի երեք սենյակ,

որոնցից առաջինը ուղղանկյունաձև է և գուրկ է որմնախորշերից: Դեպի այս սենյակն է տանում դամբարանի նախամուտքով օժտված և ժամանակին սալաքարով փակված մուտքը: Դեպի երկրորդ սենյակ կարելի է մտնել այդ սրահի պատի մեջ եղած անցումով: Երկրորդ սենյակը օժտված է ութ որմնախորշերով՝ որոնցից հինգը գտնվում են հյուսիսային, իսկ երեքը՝ արևելյան պատերին: Երկրորդ սրահի արևմտյան պատի մեջ բացվող մուտքով կարելի է անցնել հաջորդ՝ ամենավերջում ուղղանկյունաձև սենյակը: Սենյակի երեք՝ դիմացի և կողմնային պատերի վրա կան մեկական որմնախորշեր: Կողմնային երկու որմնախորշերը տեղադրված են պատերի կենտրոնական մասում, իսկ դիմառայացը փոքր-ինչ շեղված է դեպի հյուսիս:

Այս դամբարանի մուտքը կառուցվածքով նման է առաջին դամբարանի մուտքին, այսինքն՝ նախամուտքի խորքում, պատերի միջև դրված է մի սալաքար, իսկ դրսից դամբարանի մուտքը փակվել է մեկ այլ, կոպիտ մշակված սալաքարով: Ընդ որում, ի տարբերություն առաջին դամբարանի, այստեղ մուտքը փակող առաջին քարը նրբորեն մշակված է:

Դամբարանը քարե ծածկ է ունեցել: Հատակը նույնպես քարից է: Դամբարանի շինաքարերը արտաքին կողմից գրեթե անմշակ են:

Այս դամբարանի հատակագծային հորինվածքը տարբերվում է մյուսներից. առաջին և երկրորդ սենյակները տեղադրված են միմյանց զուգահեռ առանցքների վրա, մինչդեռ երրորդ սենյակի երկայնական ուղղվածությունը հեռանկարում ուղղահայաց է առաջին և երկրորդ սենյակների երկայնական պատերի նկատմամբ: Այս սենյակի նման դիրքը հորինվածքային կոր լուծում է և կարող է դիտվել որպես հավելում հիմնական լուծմանը (խոսքը առաջին և երկրորդ սենյակների հատակագծի մասին է)³⁰: Ալթին-թեփեի այս դամբարանը միակն է, որը կողպատված չի եղել և պեղվել է հնագետի կողմից: Ընդ որում առաջին սենյակի ամբողջ հատակը ծածկված է եղել կարասիով, այնպես որ ոտք դնելու տեղ իսկ չի եղել³¹: Երկրորդ սենյակում հայտնաբերվել է դուռը ծածկող սալաքար: Այս սենյակում են հայտնաբերվել և դամբարանում դրված երկու քարատապանները, որոնցից մեկի մեջ տղամարդու, իսկ երկրորդի մեջ կնոջ կմախքներ են հայտնաբերվել: Քարատապանները թե ներսից և թե դրսից խնամքով տաշված ու հղկված են եղել³²: Ալթին-թեփեի դամբարաններն ունեն շատ ընդհանրություններ, որոնցից են որմնախորշերի հետևողական առկայությունը բոլոր դամբարաններում, քարի մշակման սկզբունքը. անմշակ՝ դրսից և տաշված ու հղկված՝ ներսից: Ընդհանուր է նաև դամբարանների քողարկման սկզբունքը և ձգտումը: Բոլոր դամբարանների սենյակներն էլ ուղղանկյունաձև են՝ կառուցված գլաքարի հիմքի վրա: Դամբարանների պատերը գուրկ են արձանագրություններից և հարդարանքից:

1859 թ. Աբաքս գետի ափին, այն ժամանակվա Երևանի նահանգի Շարուրի գավառում ռուս սահմանապահների Ալիշարի պահակետի դիմաց, այժմյան Իրանի

տարածքում, այստեղ ճամբարած քրդերը հայտնաբերել ու կողոպտել են մեկ ուրարտական դամբարան, որում պահվող առանձին նյութերի ալյուրինե սկալաներից են երևանում և ավելի ուշ տրամադրվել են էրմիտաժին*:

Պահպանվել է Ալիշարի դամբարանը նկարագրող ֆրանսերեն լեզվով գրված և անստորագիր մի նամակ, որում դամբարանը ներկայացվում է որպես մոտ 75 մ բարձրությամբ մի ժայռի մեջ շինված կառույց: Այն կապված է եղել միմյանց հետ հաղորդակցվող երկու սենյակներից, կամարաձև առաստաղ ունեցող նախասրահից և հարթ, մշակված երեք սալաքարերով ծածկված ու յոթ ուղղանկյունաձև որմնախորշերով օժտված թաղման սրահից: Համաձայն անստորագիր նամակի տվյալների՝ որմնախորշերից յուրաքանչյուրում դրված է եղել մեկ կավանոթ: Դամբարանի նախամուտքը փակված է եղել մեծ քարաբեկորով, հատակը՝ ծածկված հողի բարակ շերտով (նկ. 16)³⁵: Կարելի է ենթադրել, որ դամբարանի սենյակներն ուղղանկյունաձև են եղել: Սակայն նախասրահը ունեցել է անկանոն կառուցվածք ու գտնվելիս է եղել դամբարանսրահից ավելի ցածր մակարդակի վրա³⁶:

Վառա լճից արևմուտք՝ Մանավկերտի մոտ, Պատնոսից մոտ 40 կմ դեպի արևմուտք, Լեման-Հաուպալը ժամանակին հայտնաբերել է ուրարտական մեկ այլ դամբարան³⁷, որի մուտքն սկսվում է ժայռի փորված կամարաձև դրոմոսով: Նույն ժայռի հրեպին՝ ուղղանկյունաձև մի որմնախորշի մեջ փորագրված է Ռուսա 2-րդ արքայի արձանագրությունը³⁸**: Այս դամբարանի ամենախոշոր սրահն առաջինն է, որի պատերից աջակողմյանում հղած մուտքով կարելի է անցնել դեպի երկրորդ՝ ավելի փոքր սենյակը: Այս մուտքը երկված է մի դեկորատիվ քիվով, որը, վառ Լուսի խոսքերով ասած, հիշեցնում է «հեծանների ծայրերով կապված մի շարք»³⁹: Ենթադրվում է, որ այս սենյակում դրվել է հանգուցյալը: Ենթադրվում է նաև, որ դամբարանը կառուցվել է Մինուա արքայի թագավորության տարիներին⁴⁰:

Մանավկերտից ոչ հեռու, Արածանի գետի մոտ, Մշո դաշտից հյուսիս, Կայալի-դերի կոչվող վայրում, 1965 թ. Չառլզ Բաունելը հայտնաբերել ու պեղել է մեկ այլ ուրարտական ժայռափոր դամբարան⁴¹: Նա հավելած է այս

* Դամբարանում գտնված իրերի միայն մի աննշան մասն է հասել էրմիտաժ. այն է՝ պղնձե կաթսայի երկու հարդարանք, որոնցից մեկը ցլի գլխի արձանիկ է, մյուսը՝ մարդու իրանով թռչունի քանդակ: Էրմիտաժում այժմ պահվում է նաև կաթսայի՝ ցլի ոտքի ձև ունեցող բրոնզե մի հենակ, ապարանջանի մի բեկոր և մարտական ձիու բրոնզե հարդարանքի տարբեր մանրամասեր, որոնց թվում՝ մի վանգակ՝ Արգիշթի 1-ին արքայի արձանագրությամբ (տես Ե. Ե. Մուտրովսկայա. Вакское царство, с. 25, 35-36. Ե. Ե. Мутровская. Искусство Урарту, А. 1962, с. 3-6): Արձանագրությունը բաղկացած է երկու բառից՝ «Արգիշթիի պահեստ»: Այս արձանագրությունը, ցավոք, չի նպաստում դամբարանի առավել ճշգրիտ թվագրմանը (այն կարելի է թվագրել մ. թ. ա. մոտավորապես 8-7-րդ դարերով), քանի որ հայտնի են տարբեր ժամանակ Ուրարտուի գահին տիրած Արգիշթի անունով երկու արքաներ:

** Դժվար է ասել. կա՞րողոք առնչություն արձանագրության և դամբարանի միջև, քանի որ այս արձանագրությունն էլ թերի է ու առայժմ չունի հստակ թարգմանություն (տես ՄԿԻ, N 279, с. 342-343):

դամբարանը թվագրելու Սարգսյանի 2-րդի կամ Ռուսա 1-ինի թագավորության տարիներով⁴²: Դամբարանն ունի նախամուտք և վեց սենյակներ (նկ. 17), որոնցից երկուսի պատերի վրա կամարաձև որմնախորշեր կան: Այս որմնախորշերը (Ալթին-թեփեի 2-րդ դամբարանի որմնախորշերի նման) ունեն կճուճաձև փորվածքներ: Որմնախորշերն ունեն տարբեր բարձրություններ:

Երբորդ սրահի հետևի պատին կից մի հարթակ է բարձրանում, որի մեջ փորված է սարկոֆագ հիշեցնող մի խորշ, որտեղ ըստ Չառլզ Բաունելի կարող էր դրվել կարճահասակ մարդու դիակ:

Դամբարանի սրահներից երեքի տակ փորված են շշաձև հորեր, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի շուրջ վեց մետր խորություն: Այս երեք հորերից երկուսը պեղելուց հետո Չառլզ Բաունելը հանգել է այն եզրակացության, որ դրանք ծառայել են որպես դամբարանփոսեր: Այս հորերի հատակին գտնվել են լավ մշակված քարաբեկորներ, որոնք նրա կարծիքով ծառայել են որպես զոհասեղաններ:

Այս դամբարանի որոշ պատեր այնպես են փորվել, որ առաջացել են աստիճաններ՝ նման նրանց, որոնք առկա էին Խորխորյան քարայրում: 6-րդ սենյակի հատակի քարերի վրա շրջանաձև (գոգավոր) խոռոչներ են արված: Ընդ որում դամբարանը ժամանակին կողոպտվել է, և այդ պատճառով սալահատակի շատ քարեր շուռ եկած վիճակում են հայտնաբերվել: Վերջին թաղումից հետո դամբարանի մուտքը փակվել է բազալտի քարաբեկորներով, քարերով է լցվել ու հետո հողով ծածկվել նաև նախասրահի միջանցքը: Դամբարանը կառուցված է մեծ սուրճաբեկորի մեջ, և ամենայն հավանականությամբ այս սուրճի ցածրորակությունն է պատճառը, որ շինարարներին չի հաջողվել այստեղ ստեղծել նույնքան տպավորիչ մի կառույց, որպիսիք Վանի ժայռի ու Ալթին-թեփեի դամբարաններն են⁴³: Կայալի-դերիի բոլոր սենյակներն էլ ուղղանկյունաձև են. սակայն չորրորդ և վեցերորդ սենյակները փոքր-ինչ շեղված են ու կատարյալ ուղղանկյունիներ չեն կապվում: Սենյակների առանցքները միմյանց նկատմամբ նույնպես կատարյալ զուգահեռ-ուղղահայաց չեն:

Արծկեում (Աղջևապ) Մխիան սարի ուղղությամբ, Վառա լճի հյուսիսային ափերից մոտ 300 մ հեռու գտնվում է մի ուրարտական դամբարանադաշտ, որտեղ պեղումներ են կատարել Բաքի Օզյունն ու Էմին Բիջիքը: Այստեղ պեղվել են նաև ժայռերի մեջ փորված գերեզմաններ: Այս դամբարանները սովորաբար ունենում են մեկ սրահ ու թաղակապ դրոմոս: Դամբարանների հատակը սովորաբար տեղադրված է լինում մուտքից երկու աստիճան ցածր: Այդ իսկ պատճառով դրոմոսի հատակը 80-90 սմ-ով բարձր է սենյակի հատակից: Դամբարանները կամարաձև, ավելի հազվադեպ՝ հարթ առաստաղ ունեն: Որմնախորշերի մեծագույն մասը նույնպես կամարաձև է: Չկողոպտված դամբարաններից մեկում հայտնաբերվել են աճյունաստիճաններ, որոնք իրենց չափերով համապատասխանում են որմնախորշերին: Այս դամբարաններում հաստատագրված են ինչպես

դիաթաղման, այնպես էլ դիակիզման ծեսերով կատարված թաղումներ: Ընդ որում կան դեպքեր, երբ մինևույն դամբարանում հանգուցյալները թաղված են հիշատակված երկու տարբեր ծեսերով: Թեև այս դամբարանների պատերը այնպիսի նուրբ մշակում չունեն, ինչպես Ալթին-թեփեի դեպքում էր, սակայն Արծնեի ժայռափոր դամբարանների հատակագծերը համընկնում են Ալթին-թեփեի 2-րդ (միասեռ) դամբարանի հատակագծի հետ⁴²:

Արծնեի այսպիսի հորինվածքն ունեցող դամբարանները հիշեցնող դամբարաններ են պեղվել և Սարիսու հարթավայրում՝ Պատնոսի մոտ, Ադլեհապի Յուքարի Գոշմեյ տաճող ճանապարհի մոտ: Այստեղ հայտնաբերված դամբարանները ծածկված են եղել լայն քարասալերով և հիշեցնում են նույն Ալթին-թեփեի 2-րդ դամբարանը⁴³: Այստեղ հայտնաբերվել են նաև ժայռերի բնական ճեղքվածքներում ջինված դամբարաններ, որոնք հիշեցնում են Իգդիրի ուրարտական դամբարանադաշտի թաղումները⁴⁴:

Երեք սրահներից կազմված ժայռափոր դամբարան է հայտնաբերված Մակուից ոչ հեռու՝ Մանգարում (նկ. 4): Դեպի այս դամբարանի մուտքը տառու է ժայռի հյուսիսային կողմում փորված անտիճանաշարը:

Լայն, դամբարանի մուտքի մոտ նեղացող անցումով կարելի է մտնել առաջին՝ ամենամեծ սրահը, որի արևմտյան պատին փորված են երեք հավասարաչափ կամարաձև վերնամասով որմնախորշեր: Հարավային պատի մոտ կա բավականին երկար մի հարթակ, որի վրա կարելի է հանգուցյալին հասակով մեկ պառկեցնել: Նույն պատին կա ոչ խոր մի խորշ:

Արևելյան պատի վրա աջ և ձախ կողմերից բացվում են երկու մուտքեր դեպի երկու տարբեր սենյակներ՝ հարավայինն ու հյուսիսայինը: Հարավային սենյակն ունի քառակուսաձև հատակագիծ: Երեք սրահներից ամենափոքրը հյուսիսայինն է: Վերջինիս արևելյան պատին կա մի որմնախորշ, որը գտնվում է մուտքի և գլխավոր սրահի ծայր հյուսիսային որմնախորշի ուղիղ դիմացը: Եթե չլիներ այս մանրամասը, սեն-

յակը բոլորովին զուրկ կլիներ որևէ հարդարանքից⁴⁵:

* * *

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների այս քննությունը ակնհայտ է դարձնում այն, որ դրանց միջև գոյություն ունեն էական ընդհանրություններ. չնայած, որ դրանք զուրկ չեն նաև առանձնահատկություններից: Ընդհանրությունները կարելի է ձևակերպել հետևյալ կերպ.

1. Դամբարանաբառի հատակագծային լուծման հիմքում դրված է ուղղանկյուն զուգահեռանիստը: Հիմնականում ուղղանկյունաձև են և դամբարանաբառերը, որոնք միմյանց նկատմամբ մեծ մասամբ ունեն ճիշտ զուգահեռ կամ հեռանկարում ուղղահայաց դիրք:

2. Գրեթե բոլոր ժայռափոր դամբարանների համար սովորական է որմնախորշերի առկայությունը:

3. Շատ դամբարաններին բնորոշ է գլխավոր սրահի առկայությունը, որի շուրջն են խմբվում մյուս սենյակները և որի միջով պետք է անցնել փոքր սենյակներ մտնելու և կամ դամբարանից դուրս գալու համար*:

4. Ակնհայտ է նաև կողմնային սենյակների սիմետրիկ դասավորման և որմնախորշերը՝ միմյանցից հավասար հեռավորությամբ դասավորման միտումը:

5. Եվ վերջապես, բոլոր ուրարտական դամբարաններին բնորոշ առանձնահատկությունը այն է, որ դրանք կամ գտնվում են դժվարամատչելի վայրերում, կամ էլ խնամքով քողարկված են:

* Այս առումով ուշագրավ է, որ դեռևս Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը հնարավոր էր համարում ուրարտական ժայռափոր դամբարանները թվագրել՝ ելնելով դրանց հատակագծային առանձնահատկություններից: Այսպես, Պաղեստինում հայտնաբերված՝ ավելի վաղ թվագրություն ունեցող ժայռափոր շատ կառույցների փոքր սենյակները խմբված են երկրորդ մեծ դահլիճի շուրջը և ոչ թե առաջինի, ինչպես բնորոշ է ուրարտական նման կառույցների մեծ մասին: Սակայն Իշկալան ունի երկու դահլիճ, մի հանգամանք, որը հիմք է տվել Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտին Իշկալան թվագրելու ավելի վաղ, մինչև ուրարտական ժամանակաշրջանով: Այլ խնդիր է, որ այս տեսակետն անընդունելի է համարում Բ. Բ. Պիտտրովսկին (տես Բ. Բ. Пиготровский. Вавилонское царство, с. 218-219).

